

Lebiba Džeko
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Odjeljenje za etnologiju, amirlebi@hotmail.com

Lebiba Džeko
National Museum of Bosnia and Herzegovina
Ethnology Department, amirlebi@hotmail.com

Iseljavanje stanovništva Kraljeve Sutjeske

Originalni naučni / znanstveni rad
UDK: 314.7 (497.6 Kraljeva Sutjeska) " 19/20 "

U tekstu je riječ o velikom talasu iseljavanja iz Srednje Bosne, tačnije iz varošice Kraljeva Sutjeska koje je započelo devedesetih godina dvadesetog stoljeća i još uvijek traje. Dvije etničke zajednice koje žive u ovom mjestu, Hrvati i Bošnjaci, suočavaju se sa problemom depopulizacije koja je svela stanovništvo na otprilike četvrtinu prijeratnih žitelja. Obilježavanje značajnih događaja i praznika u Kraljevoj Sutjesci prilika je za okupljanja koja imaju emotivni i društveni značaj kako za one koji žive u mjestu, tako i za one koji dolaze tokom praznika. Povratak u mjesto rođenja žele i planiraju pripadnici srednje i starije generacije, dok pripadnici mlađe generacije ne razmišljaju o povratku.

Ključne riječi: Kraljeva Sutjeska, iseljavanje, stanovništvo, povratak, vjerski praznici

U okviru istraživanja koje su proveli stručnjaci Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Kraljevoj Sutjesci u periodu od 2008. do 2010. godine realiziran je projekt "Etnografsko-folkloristička obilježja Kraljeve Sutjeske i okolnih sela". Projekt je realiziran u prvoj fazi, odnosno završena su terenska istraživanja u mjestu Kraljeva Sutjeska u kojim je učestvovalo osam istraživača Odjeljenja za etnologiju. Tokom ovih istraživanja nametnule su se različite relevantne teme i problemi savremenog načina života na ovom području koje su proizašle iz uvida u svakodnevni život žitelja ovog mjesta. Iako prilično izolovano mjesto,¹ Kraljeva Sutjeska je na svaki način dio modernih društvenih tokova

¹ Izoliranost je u današnjim uvjetima relativna. Kraljeva Sutjeska se nalazi 12 kilometara od Kakanja, odnosno od autoputa A1 na Koridoru Vc čije su prve dionice izgrađene upravo na relaciji u blizini Kakanja. Međutim, kroz Kraljevu Sutjesku, ili u neposrednoj blizini ne prolazi nijedna važnija saobraćajnica.

Out-migration from Kraljeva Sutjeska

Original scientific paper
UDC: 314.7 (497.6 Kraljeva Sutjeska) " 19/20 "

This paper deals with the huge wave of out-migration from Central Bosnia, and specifically from the little town of Kraljeva Sutjeska, which began in the 1990s and is still continuing. The two ethnic communities living there, Croats and Bosniacs, are faced with the problem of depopulation, which has reduced the residents to about a quarter of their pre-war numbers. Major events and celebrations in Kraljeva Sutjeska are the occasion for gatherings that are emotionally and socially significant both for those still living there and for those who come for the celebrations. The middle-aged and older generations wish and plan to return to their birthplace, but the younger generation has no thoughts of returning.

Key words: Kraljeva Sutjeska, out-migration, population, return, religious festivals

A project entitled "Ethnographic folklorist features of Kraljeva Sutjeska and surrounding villages" was realized as part of the research conducted in Kraljeva Sutjeska by experts from the Ethnology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina over the period from 2008 to 2010. The first phase of the project, consisting of field research in Kraljeva Sutjeska by eight researchers from the Ethnology Department, has been completed. In the course of the research, a number of pertinent themes and problems relating to the present way of life in the village arose from our observations of the daily life of its residents. Though somewhat isolated,¹ Kraljeva Sutjeska is in every respect a part of the modern social trends

¹ Its isolation is relative in present-day conditions. Kraljeva Sutjeska is 12 km from Kakanj and the C-5 motorway, the first stretch of which passes close to Kakanj. However, not one major road runs through or near Kraljeva Sutjeska itself.

koje proučava savremena etnologija, odnosno kulturna antropologija. Jedna od tema koja se posebno nametnula tokom višednevnih posjeta Kraljevoj Sutjesci odnosi se na iseljavanje stanovništva iz varošice Kraljeva Sutjeska,² jer su provedena istraživanja u samom mjestu a ne i na području crkvene župe Kraljeva Sutjeska,³ iako je problem prisutan i u okolnim selima, odnosno u cijeloj župi.⁴ Osim dostupne literature, korišteni su podaci dobiveni na terenu od kazivača koji su bili izrazito spremni na saradnju i razgovore sa istraživačima. Međutim, veoma značajne informacije za ovu temu stečene su i promatranjem ljudi, kuća, ulica i svakodnevnice ljudi koji žive u ovom mjestu. Iseljavanje i depopulacija je problem manjih gradova, naseljenih mjesta i sela i izražen je u cijeloj Bosni i Hercegovini. Razloge treba tražiti na više mjesta, a analiza ove pojave može pomoći bar donekle u rasvjetljavanju uzroka i umanjenu štetnih posljedica za cjelokupno bosanskohercegovačko društvo. Kroz viševjekovnu historiju Kraljeva Sutjeska zauzimala je važno, a u nekim periodima i najvažnije mjesto u političkim, kulturnim i ekonomskim pitanjima države. Vjerovatno je to razlog interesovanja istraživača i naučnika različitih profila za ovo područje. O Kraljevoj Sutjesci nalazimo niz podataka u naučnim i stručnim člancima, ali i cjelovite studije posvećene su ovom mjestu.

Uže područje današnje Kraljeve Sutjeske, tj. samog mjesta nazivalo se vjerovatno Trstivnica, a kao najveća i ekonomski najjača jedinica dala je ime i cijeloj župi. Djelimičnu potvrdu za to daju i

studied by contemporary ethnology or cultural anthropology. One of the themes that stood out in particular during visits of several days' duration to Kraljeva Sutjeska was out-migration,² as the research was conducted in the village of Kraljeva Sutjeska itself, not the eponymous parish as a whole,³ though the same problem affects the surrounding villages and the whole parish.⁴ As well as the available literature, data was obtained in the field from interviewees, who were more than willing to speak to the researchers. Particularly significant information on this subject, however, was obtained by observation of the people, homes, streets and daily lives of the residents of the village. Out-migration and depopulation is affecting small towns and villages, and is a serious problem throughout Bosnia and Herzegovina. There are several reasons for this, and an analysis of the phenomenon may help at least in part to shed light on the causes and mitigate the damaging consequences for society. Over its centuries' long history, Kraljeva Sutjeska has occupied an important place – at times, a leading position – in the country's political, cultural and economic life. This probably explains why it is of interest to researchers and scholars of various backgrounds. Much information about Kraljeva Sutjeska is to be found in scholarly and professional articles as well as in entire studies dedicated to it.

The village itself was probably called Trstivnica and, being the largest and wealthiest place, gave its name to the entire *župa* [county]. This

² Iako velika većina rođenih u Kraljevoj Sutjesci ima lična identifikacijska dokumenta i sva prava koja iz toga proističu, stvarno stanje broja stanovnika je bitno drugačije. Samo mali broj ljudi stvarno i živi u Kraljevoj Sutjesci. Ovaj slučaj je primjenjiv na cijelo područje Bosne i Hercegovine tako da je nominalno prema broju izdatih identifikacijskih dokumenata (ličnih/osobnih karata) broj stanovnika znatno manji od broja onih koji imaju lična dokumenta.

³ Zanimljiv je pristup kazivača, stanovnika ovog mjesta. Jedni za Kraljevu Sutjesku kažu da je grad, drugi, varoš, neki kažu da je selo, dok neki za Kraljevu Sutjesku kažu samo mjesto i dobiva se dojam da žitelji imaju različitu percepciju mjesta u kojem žive.

⁴ Župi Kraljeva Sutjeska pripadaju sljedeća sela: Sutjeska, Babići, Bijelo Polje, Bištrani, Bjelavići, Bulčići, Čatići, Dobrinje, Dujmovići, Gora, Govedovići, Grmače, Haljinići, Klanac, Kopjari, Kovači, Kučukovići, Lučići, Lukovo Brdo, Miljačići, Papratno, Pavlovići, Pezeri, Poljani, Poljice, Ratanj, Seoce, Slapnica, Šćitari, Šošnje, Teševo, Trnovci, Turbići, Zajezda. (www.kraljeva-sutjeska.com, pristupljeno 16. 1. 2012. godine.)

² The great majority of people born in Kraljeva Sutjeska have identification documents and all the rights that such documentation entails, but the actual number of residents is very different. Few people actually live there. This applies to the whole of Bosnia and Herzegovina, so that nominally from the number of identification documents (ID cards) issued [sic] the population is much smaller than the number of people who have personal documents.

³ Residents have an interesting attitude towards the place. Some say Kraljeva Sutjeska is a town, others that it is a *varoš*, and yet others that it is a village, while some simply say it is a place or locality. One has the impression that the people have different perceptions of the place where they live.

⁴ The following villages belong to the parish of Kraljeva Sutjeska: Sutjeska, Babići, Bijelo Polje, Bištrani, Bjelavići, Bulčići, Čatići, Dobrinje, Dujmovići, Gora, Govedovići, Grmače, Haljinići, Klanac, Kopjari, Kovači, Kučukovići, Lučići, Lukovo Brdo, Miljačići, Papratno, Pavlovići, Pezeri, Poljani, Poljice, Ratanj, Seoce, Slapnica, Šćitari, Šošnje, Teševo, Trnovci, Turbići, Zajezda. (www.kraljeva-sutjeska.com, accessed 16 January 2012).

pisani izvori koji u prvo vrijeme sutješki kraljevski dvor smještaju u Trstivnicu. (Anđelić, 2004: 179) Materijalni ostaci života još iz prahistorijskog doba evidentirani su na tri lokaliteta koji se nalaze na rubovima današnjeg naselja (Anđelić, 2004: 185). Međutim, razvoj ovog mjesta povezuje se sa gradnjom dvora, a kasnije i franjevačkog samostana. Prvi objekti banskog dvora u Sutjesci izgrađeni su u vrijeme bana Stjepana II Kotromanića u 14. stoljeću, dok je samostan podignut sredinom 14. stoljeća u neposrednoj blizini banskog dvora. (Anđelić, 2004: 187) Smatra se da je ime Sutjeska ušlo u upotrebu nekoliko desetljeća nakon izgradnje dvora i to postepeno i spontano jer prvi pisani podaci o banskom dvoru donose ime šire lokacije (Trstivnica) ili ga nazivaju samo banskim dvorom (*Curia bani*). (Anđelić, 2004: 186) Franjevački samostan izgrađen je prvobitno najvjerojatnije u prvoj polovini 14. stoljeća, a prvi spomen o njemu nalazimo u popisu franjevačkog pisca Bartola Pisanskog iz 1385. godine.⁵ Ovaj samostan bio je jedan od četiri samostana u sastavu Bosanske vikarije koji su se nalazili na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 14. stoljeća. (Malcolm, 1995: 24)

Gradnja dvora i vjerskih objekata uslovlila je privlačenje većeg broja ljudi pa se smatra da je naselje u blizini dvora doživjelo ekspanziju u periodu kada je i bosanska država doživljavala političku i ekonomsku ekspanziju. Međutim, konkretni podaci o broju i strukturi stanovništva nisu nam poznati, a tek u kasnom periodu 15. stoljeća saznajemo da je Sutjeska već formalno naselje varoškog tipa i da se smatra, u izvjesnom smislu, predgrađem Bobovca. (Anđelić, 2004: 188)

U drugoj polovini 15. stoljeća osvajanjima od strane Osmanlija počinje proces prihvatanja islama od strane domicilnog stanovništva. Taj proces teče postepeno, dugotrajno i bez prisile. Osnovni cilj nove države nije bilo preobraćanje ljudi na islam, nametanje isključivo islamskih zakona i ponašanja po islamskim propisima. Državna politika je bila da drži zemlju pod vlašću i da izvlači iz nje novac, ljudstvo i feudalne prihode kako bi mogla zadovoljiti potrebe i u ostalim dijelovima ogromnog carstva. Odmah po osvajanju Sutjeske gradi se džamija za koju se smatra da je najstarija džamija u Bosni i Hercegovinu. Iako je pitanje prihvatanja islama na području Bosne i Hercegovine

is corroborated in part by written sources, which originally place the royal court of Sutjeska in Trstivnica. (Anđelić, 2004: 179) Physical remains dating from prehistoric times have been recorded at three sites on the edge of the present-day village. (Anđelić, 2004: 185) However, its origins are associated with the building of the court, and later of the Franciscan monastery. The first buildings of the ban's court date from the time of Ban Stjepan II Kotromanić in the 14th century, while the monastery was built nearby in the mid 14th century. (Anđelić, 2004: 187) The name Sutjeska is believed to have come into use gradually and spontaneously several decades after the court was built, as the earliest written documents on the ban's court give the name of the wider area (Trstivnica) or call it simply *Curia bani*. (Anđelić, 2004: 186) The original Franciscan monastery was probably built in the first half of the 14th century, though the earliest reference to it is in a document by the Franciscan Bartolomeo da Pisa dating from 1385.⁵ The monastery was one of four in the Vicariate of Bosnia in the latter half of the 14th century that were actually in the present-day territory Bosnia and Herzegovina. (Malcolm, 1996: 18)⁶

The building of the court and religious edifices attracted many people to the area, and the settlement near the court probably grew at the same time as the Bosnian state itself was experiencing political and economic growth. However, no specific details of the number and structure of the population are known to us, and it is only in the late 15th century that Sutjeska is known to have been a *varoš* or township and, in a sense, the suburbs of Bobovac. (Anđelić, 2004: 188)

In the latter half of the 15th century, following the Ottoman conquests, the indigenous population began to embrace Islam. This was a gradual, long-lasting process without any compulsion. The fundamental aim of the new rulers was not to convert people to Islam, to impose Islamic law to the exclusion of other laws and to enforce an Islamic code of conduct. Imperial policy was to maintain Ottoman rule over the country and to extract money, manpower and feudal revenues from it to meet requirements elsewhere in the vast empire. As

⁵ http://hr.wikipedia.org/wiki/Kraljeva_Sutjeska, pristupljeno 22. 3. 2011. g.

⁵ hr.wikipedia.org. [sic], accessed 22 March 2011

⁶ Translator's note: the reference is to the original English version of Noel Malcolm's *Bosnia: a Short History*, revised ed., 1996, whereas the author of this paper cites from the translation into Croatian of the first edition.

uvijek imalo ideološki predznak, uvidom u podatke kojima raspolažemo za područje Kraljeve Sutjeske može se ustvrditi da je taj proces bio spor i samoinicijativan. Crkveni izvori govore nam da se prihvatanje islama posebno intenzivira početkom 17. stoljeća, kada stanovnici područja Kraljeve Sutjeske u većem broju prihvataju novu vjeru, navodno, kako kazuju spomenuti izvori, uglavnom iz oportunističkih razloga, mada se postavlja pitanje zašto bi upravo najmanje stoljeće i po nakon dolaska islama na područje Bosne i Hercegovine bilo oportuno mijenjati vjerska i ideološka ubjeđenja (Vrgoč, 2010: 187-188), jer historijski izvori kazuju da je ova treća velika mono-teistička religija bila prisutna, istina sporadično, na našim prostorima i prije konačnog potpadanja pod vlast Osmanlija 1463. godine.

Stanovništvo u smislu brojnosti, kao i vjerske pripadnosti, za potrebe pisanja ovog rada pratili smo kroz popise i bilješke državnih institucija, ali i kroz izvještaje župnog ureda, popise ličnih dokumenata, izbornih spiskova itd. Prema popisu stanovništva iz 1468/1469. godine, znači neposredno nakon dolaska Osmanlija, u Kraljevoj Sutjesci živjelo je oko 500 stanovnika.⁶ Dalje, izvori iz osmanskog perioda koje pratimo su popisni defteri iz 1604. godine u kojima je Kraljeva Sutjeska zavedena pod imenom Sutiska i pripada nahiji Brod.⁷ Kroz popisne deftere u mogućnosti smo pratiti različite pojave koje se odnose na stanovništvo određenog područja pa u tom kontekstu i Kraljevu Sutjesku. U ovim ranim osmanskim popisnim defterima dolazimo, između ostalog, do dragocjenih podataka koji se tiču npr. zanimanja stanovništva, poljoprivrednog ili rudnog potencijala određenog područja, procesa prihvatanja islama u ovom kraju itd. Tako vidimo da je 1604. godine prema opširnom popisu Bosanskog sandžaka, u Kraljevoj Sutjesci živjelo 27 muslimana sa baštinama, nemuslimana sa baštinama 100, pustih baština i nepoznatih 5.⁸ Ovaj broj stanovnika je pribilježen u smislu poreskih obveznika, dok se određeni broj stanovnika ovog mjesta bavio zanatskom djelatnošću i kao takav nije podlijegao poreskoj obavezi. U poimeničnom popisu poreskih obveznika koji su

soon as Sutjeska was taken, a mosque was built, believed to be the oldest in Bosnia and Herzegovina. Though the issue of conversion to Islam in Bosnia and Herzegovina has always been seen through an ideological lens, the available data relating to Kraljeva Sutjeska reveal that it was a slow and voluntary process. Ecclesiastical sources indicate that acceptance of Islam intensified in the early 17th century, when many people in Kraljeva Sutjeska embraced the new religion, mainly, these sources suggest, for opportunistic reasons. This, though, raises the question why it became opportune to change one's religious and ideological convictions a century and a half or more after the introduction of Islam to the country (Vrgoč, 2010: 187-188), since historical sources reveal that this, the third great monotheistic religion, had been present here and there in Bosnia and Herzegovina even before the country finally fell to the Ottomans in 1463.

Population numbers and religious affiliation have been identified for the purposes of this paper from the records of state institutions and parish reports, identification documents, electoral rolls etc. According to the 1468/69 population census, i.e. very soon after the Ottoman conquest, about 500 people were living in Kraljeva Sutjeska.⁷ Later Ottoman sources include the 1604 *defter* [tax census], where Kraljeva Sutjeska is referred to as Sutiska, in the *nahija* [minor administrative unit] of Brod.⁸ The tax censuses enable us to track various phenomena affecting the population of a given area, including Kraljeva Sutjeska. These early Ottoman defters include important information on people's occupations, the agricultural or mining potential of a given area, and the acceptance of Islam. The detailed census of the Bosnian sanjak conducted in 1604 shows that Kraljeva Sutjeska had 27 Muslims with hereditaments, 100 non-Muslims with hereditaments, and five vacant and unidentified hereditaments.⁹ The census covered only those liable for tax; artisans were not taxed. The name lists of those paying tax on the agricultural land

⁶ hr.wikipedia.org/wiki/Kraljeva_Sutjeska, pristupljeno 9. augusta 2011.g.

⁷ Nahiji Brod pripadalo je područje Srednje Bosne sa sjedištem u Zenici.

⁸ Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine sv. 1/2, obradio Adem Handžić, Sarajevo, 2000.g. str. 191.

⁷ hr.wikipedia.org/wiki/Kraljeva_Sutjeska, accessed 9 August 2011.

⁸ Brod nahija was in Central Bosnia, with its seat in Zenica.

⁹ 1604 detailed census of the Bosnian sanjak, vols. 1/2, ed. Adem Handžić, Sarajevo, 2000, p. 191.

plaćali porez na obradivu zemlju koju su posjedovali ili koristili navedeni su i oni koji su imali neko dodatno zanimanje. Obično je to bilo zanatstvo, pa su navedena trojica kujundžija koji su, uz to što su bili zanatlije, i obrađivali zemlju. Najzastupljenije zanimanje stanovništva prema ovom dokumentu bila je zemljoradnja, potom je tu manji broj zanatlija, a spomenuti su i vjerski službenici. Sveštena lica bila su oslobođena plaćanja poreza, pa nisu ni nabrojani pojedinačno u ovom popisu, a također je poznato da su u to vrijeme živjeli imam i hatib džamije i mujezin. Iz ovog popisa isto tako vidimo da je još uvijek proces prihvatanja islama bio u toku, pa je tako nemali broj stanovnika Sutjeske, koji su po ovom popisu rođeni kao kršćani, tokom života prihvatio islam početkom 17. stoljeća. U ovom sumarnom popisu Bosanskog sandžaka početkom 17. stoljeća u samom mjestu Sutiska nabrojani su: baština Ivana Matijina, u posjedu sina mu Memije; baština Tvrdka, u posjedu Mustafe sina Pavkova; Hasan, Matijaša; Ališah, Ivana; baština Hrelje Vukićeva u posjedu Juraja Pavkova, sada u posjedu sina mu Timur-bega; Murad, Pavela Božidarova – na očevoj baštini.⁹ Iz ovih primjera uočljivo je da je prihvatanje islama od strane domicilnog stanovništva na ovom području bilo u ranoj fazi, odnosno da je riječ o prvoj generaciji muslimana, jer su i dalje dosljedno sačuvana kršćanska imena njihovih očeva. Ovaj popis stanovništva pruža nam podatke i o veličini samog mjesta koje možemo okvirno ocijeniti po broju popisanih stanovnika. Pretpostavljajući da u prosjeku svaka porodica broji po 5 članova,¹⁰ onda dolazimo do nešto manje od 700 stanovnika, ne ubrajajući u to redovnike, stanovnike samostana koji su također živjeli u Kraljevoj Sutjesci. Uzimajući u obzir tadašnju gustinu naseljenosti bosanskohercegovačkih prostora, Kraljeva Sutjeska može se ubrojati u veća naselja u periodu 17. stoljeća, koje je bilo naseljeno skoro isključivo domaćim stanovništvom.¹¹ U drugoj polovini 17. stoljeća i dobrim dijelom 18. stoljeća ovaj kraj je prema zapisima fra Bone Benića bio poharan

they owned or cultivated includes those who had some other occupation, usually crafts; thus the list includes three *kujundžijas* [goldsmiths] who also cultivated land. This document suggests that farming was the principal occupation, with fewer people engaged in crafts. It also refers to religious officials, who were exempt from tax, and are thus not listed individually, but an imam, a *khatib* and a muezzin are known to have been living there. The list also shows that the process of conversion to Islam had begun, but that few residents of Sutjeska born as Christians according to this census had embraced Islam in the early 17th century. The summary census of the Bosnian sanjak of the early 17th century lists the following in Sutiska itself: the hereditament of Ivan Matija, held by his son Memija; the hereditament of Tvrdko, held by Mustafa son of Pavko; Hasan, father Matijaš; Ališah, father Ivan; the hereditament of Hrelja Vukić held by Juraj Pavko, now held by his son Timur-bey; Murad, father Pavel Božidar – on his father's hereditament.¹⁰ These examples show that acceptance of Islam by the local population was in its early stages here; these were first-generation Muslims, whose fathers' Christian names were still in use. This population census also provides details of the size of the place itself, which can be estimated from the number of residents. Assuming that each family had five members on average,¹¹ this gives a population of a little under 700, not counting the monks of the Sutjeska monastery, who also lived in Kraljeva Sutjeska. Given the population density in Bosnia and Herzegovina at that time, Kraljeva Sutjeska would have been among its larger settlements, with a purely local population.¹² According to the records kept by Fr. Bono Benić, in the latter half of the 17th century and much of the 18th the area was ravaged by the plague, from which almost 1000 people died in the parish as a whole. Since the 1604 census was the last population census of its kind, until the 19th century and the

⁹ Isto str. 189, 190 i 191.

¹⁰ Uzima se da je bilo u prosjeku po 5 članova u svakoj porodici iako se po riječima kazivača, početkom 20. stoljeća u porodicama radalo najčešće po 9 ili 10 djece. Međutim, i smrtnost djece je bila velika i rijetke su bile porodice gdje bi odraslu dob doživjela sva rođena djeca u porodici.

¹¹ Uz ime svake osobe koja nije iz mjesta koje se popisuje navedeno je mjesto porijekla navedene osobe.

¹⁰ Ibid pp. 189, 190 and 191.

¹¹ It is usual to reckon an average of five members per family, though interviewees reported that most families had nine or ten children in the early 20th century. At the same time, infant and child mortality was high, and it was rare for a family to raise all its children to adulthood.

¹² The place of origin was given beside the name of each person not originally from the place where the census was being conducted.

kugom i gotovo 1000 ljudi je umrlo od ove bolesti u cijeloj župi. S obzirom da je defter iz 1604. godine posljednji popis stanovništva ove vrste nije moguće pratiti ukupan broj stanovnika ovog područja sve do 19. stoljeća i dolaska Austro-Ugarske monarhije u Bosnu i Hercegovinu, osim po crkvenim izvorima koji se odnose uglavnom na župu i skoro isključivo na katoličko stanovništvo. Od kraja 19. stoljeća imamo detaljnu sliku stanovništva prema popisima koji su štampani u statističkim biltenima, a podaci o načinu života, zanimanju ljudi, društvenom životu, običajima i vjerovanjima, nošnji itd. još uvijek se mogu zabilježiti od kazivača koji i danas žive u Kraljevoj Sutjesci. Popis stanovništva iz 1880. godine, za kotar Visoko, u općini Kraljeva Sutjeska evidentira 320 stanovnika, od kojih je 278 katolika i 42 muslimana. Iz ovog podatka vidimo da se od početka 17. stoljeća, kada je u ovom mjestu živjelo oko 700 ljudi, broj stanovnika smanjio za polovinu za što je vjerovatno uzrok bila kuga, ali i migracije stanovništva uzrokovane lošim egzistencijalnim prilikama na ovom području, a da je omjer katoličkog i muslimanskog stanovništva u procentima uvijek bio sličan – oko 80 do 90 procenata naseljavalo je katoličko stanovništvo, a 10 do 20 procenata muslimansko stanovništvo. Konkretno podatke o migracijama imamo u crkvenim izvorima gdje se kaže da su neki sutješki fratri – npr. fra Jakov Tvrtkovčanin, sutješki gvardijan 1686. godine – bili veoma aktivni u izvođenju svojih vjernika iz Bosne u Slavoniju (Vrgoč, 2010: 193). U narednim popisima stanovništva možemo ustanoviti da broj stanovnika postepeno raste i da se u svakom narednom popisu bilježi povećan broj žitelja ovog mjesta. Omjer katoličkog i muslimanskog stanovništva se mijenja i uočljivo je da broj muslimanskog stanovništva konstantno opada, pa je tako 1895. godine prilikom popisa stanovništva evidentirano 28 muslimana.

Krajem 19. stoljeća počinju istražni radovi i 1898. godine pokreće se rudnik koji se u zvaničnim dokumentima tog doba imenuje kao Rudnik Kakanj-Doboj. Do kraja 1901. godine gradi se niz pratećih objekata uz rudnik i iskopano je prvih 9000 tona uglja. 1902. godina smatra se godinom zvaničnog otvaranja rudnika i sjedište mu je bilo u Beču. Veliki broj rudara se zapošljava u ovom rudniku, a mnogi od stanovnika Kraljeve Sutjeske također su svoju egzistenciju ostvarivali kao rudari. Međutim, dolaskom mnogobrojnih rudara iz različitih dijelova Austro-Ugarske monarhije

introduction of Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina the only source of information on population numbers in the area consists of ecclesiastical records, which relate mainly to the parish and almost exclusively to the Catholic population. From the late 19th century on a detailed picture of the population is provided by the census figures published in statistical bulletins, while information on people's lifestyle, occupations, social life, customs and beliefs, costume and so on can still be recorded from the accounts of people living in Kraljeva Sutjeska today. The 1880 population census for Visoko district records 320 residents of Kraljeva Sutjeska municipality, of whom 278 were Catholics and 42 were Muslims. This reveals that the population had halved since the early 17th century, when about 700 people were living in Kraljeva Sutjeska. The main cause was probably the plague, but out-migration prompted by poor living conditions was another. It also reveals that the ratio of Catholics to Muslims was similar: about 80 to 90 percent of residents were Catholics, and 10 to 20 percent were Muslims. Concrete details relating to migration are given in ecclesiastical sources, where some of the Sutjeska friars – such as Fr. Jakov Tvrtkovčanin, guardian of Sutjeska monastery in 1686 – were very active in luring their congregation away from Bosnia to Slavonia (Vrgoč 2010: 193). The next population censuses show a gradual rise in numbers in Kraljeva Sutjeska from census to census, as well as a change in the ratio of Catholics to Muslims, the latter steadily declining in numbers: by 1895, there were only 28 Muslims.

Investigative works began in the late 19th century, resulting in 1898 in the opening of the mine known in official documents of the time as the Kakanj-Doboj mine. By 1901 a range of ancillary facilities had been built alongside the mine, and the first 9000 tonnes of coal had been extracted. 1902 is regarded as the official date of the mine's opening, the headquarters of which were in Vienna. The mine employed a large workforce, and many people from Kraljeva Sutjeska worked there as miners, along with large numbers of miners from various parts of the Austro-Hungarian Empire. Kakanj and the surrounding area prospered in many ways as a result. Population numbers rose steadily, and as

Kakanj, ali i njegova okolina prosperiraju na više načina. Broj stanovnika se konstantno povećava i Kraljeva Sutjeska je, po sjećanju starijih žitelja, u prvoj polovini 20. stoljeća bila varošica u kojoj je radilo pet mesnica, od kojih je svaka bila specijalizirana za određenu vrstu mesa, devet kafana, šest gostionica i veliki broj zanatskih radionica, te mlinova. Ovi podaci nam govore da se u ovom mjestu živjelo vrlo dinamično i, po riječima kazivača, prilikom nekih značajnih događaja mnogo je ljudi dolazilo u Sutjesku. Zanatlije iz okolnih mjesta su također prodavale robu u Sutjesci što je zabilježio Milenko Filipović tridesetih godina 20. stoljeća.¹² (Filipović, 1949: 28)

Bilo je ovo općinsko mjesto. Kad dođe u Sutjeski, kad se slegne bilo je po 2000-3000 ljudi. Kad se uniđe u gostionu to se samo na šank išlo, to je ovako svijeta budi. Bilo je ko praznik doći u Sutjesku, samo su ovdje bile prodavnice. Recimo Sutjeska je bila mnogo jača od Kaknja. Kakanj je, kad je ugalj počeo, doseljavalo se.

Mi smo imali dom. To se igralo, plesalo, tu su prve igranke bile. Tu su bili ljudi u onim građanskim odijelima, kad se onda okolo moglo samo o tome sanjati. Nosili čakšire, čak one perčine po ovim nekim selima. Stavi onu neku kapu ovdje, pletenica mu do leđa.¹³

Po riječima kazivača, ekspanzija razvoja Kraljeve Sutjeske se zaustavlja nakon Drugog svjetskog rata poslije čega nastupa višegodišnja stagnacija, pa nakon toga i opadanje napretka i razvoja mjesta. Veliki broj ljudi je stradao ili nestao sa ovog područja za vrijeme i neposredno poslije Drugog svjetskog rata pa je i to jedan od uzroka stanja koje je nastupilo u godinama poslije Drugog svjetskog rata.¹⁴ Također, nova socijalistička država nalazila je interes u razvoju drugih, okolnih mjesta, kao npr. Kaknja, pa se tako Kraljevoj Sutjesci 31. 8. 1955. godine ukida status općine nakon čega je stagnacija u razvoju sve

older residents of Kraljeva Sutjeska recall, the place was a small town in the first half of the 20th century, with five butchers, each specializing in a certain kind of meat, nine coffee-houses, six inns, numerous artisans' workshops, and mills. This indicates that it was thriving. Furthermore, as informants relate, many people came to Sutjeska when major events were held. Craftsmen from the surrounding villages also sold their wares in Sutjeska, as recorded by Milenko Filipović in the 1930s.¹³ (Filipović, 1949: 28)

This was a municipal town. When one came to Sutjeska, when people gathered, there were 2000 to 3000 people each time. When going into an inn, one went only to the counter, that was how it was. It was like a holiday to come to Sutjeska, it was all shops. Sutjeska was much bigger than Kakanj. People moved to Kakanj when the coal began.

We had a community centre where people danced, the first dances were held there. There were people in town clothes, when one could only dream of such things elsewhere. People in the villages wore čakšire [baggy-seated trousers], some even had pigtaails. They wore a cap of some kind, and had a plait down their back.¹⁴

Informants relate that growth came to a halt in Kraljeva Sutjeska after World War II, and after a long period of stagnation, the place went into decline. One reason for this was that many people were killed or disappeared during and immediately after World War II.¹⁵ Another was that the new socialist regime found it in its interests to develop other nearby places, such as Kakanj, and on 31 August 1955 Kraljeva Sutjeska ceased to be a municipality, exacerbating the stagnation. The industrial development of nearby towns – Kakanj, Zenica, Visoko and Sarajevo – drew more and more

¹² Filipović bilježi da seljaci iz Poriječena od starine "režu oputu" i nose na pazare u Sarajevo, Visoko i Sutjesku..

¹³ Kazivači: M. Š. (1953. g.) i F. A. (1937. g.) rođeni u Kraljevoj Sutjesci, zapisala L. Džeko, 2008. godine.

¹⁴ Tokom razgovora sa kazivačima u više navrata prilikom spominjanja neke porodice ili osobe kazivač M. Š., koji je izvrstan poznavalac Kraljeve Sutjeske, napomenuo bi da se za tu određenu osobu nakon Drugog svjetskog rata nije više čulo. I mnogi drugi kazivači, iako nerado, spominjali su ljude koji su nestali tokom i nakon Drugog svjetskog rata pa se tako stiče dojam da je u svakoj porodici stradao neko nakon Drugog svjetskog rata.

¹³ Filipović records that since the old days villagers from Poriječeni had "cut oputa" [sandals] and taken them to market in Sarajevo, Visoko and Sutjeska.

¹⁴ Related by M. Š. (1953) and F. A. (1937) born in Kraljeva Sutjeska, and recorded by L. Džeko, 2008.

¹⁵ In conversation with interviewees, informant M. Š., who was extremely well informed about Kraljeva Sutjeska, would often say, when a certain family or person was mentioned, that nothing more had been heard about that person after World War II. Many other informants, albeit reluctantly, referred to people who disappeared during or after World War II. The impression gained was that every family had lost someone after World War II.

evidentnija. Industrijski razvoj okolnih gradova Kaknja, Zenice, Visokog i Sarajeva odvlači sve veći broj ljudi u potrazi za obrazovanjem, zaposlenjem i egzistencijom.

*Lakše je bilo zaraditi kad radiš u preduzeću. Sigurniji je bio novac nego na ledini. Bio si ovisan o vremenu, a ovako si odmah zaradio novac, onda dobij bi nešto u preduzeću, i tako je sve počelo opadati. Osobito poslije 31. 8. 1955. godine, počelo je to pomalo stagnirati, opadati. Nije to odjednom opalo već postepeno. Tako da je već negdje pred rat, ustvari već negdje 74.g., mi više nismo imali mesaru.*¹⁵

Iako je odljev stanovništva već počeo sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, dva podatka veoma zorno oslikavaju stanje iz sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća u pogledu naseljenosti i stanje danas. Osnovnu školu u Kraljevoj Sutjesci (danas nosi ime *Agustina Bessa Louis*), kojoj gravitiraju učenici iz velikog broja okolnih sela, pohađalo je oko 800 djece. Danas se u toj školi, koju pohađaju djeca od prvog do četvrtog razreda, obrazuje manje od deset učenika. Učenici koji pohađaju starije razrede, od petog do osmog razreda, idu u Osnovnu školu u Poljanima.¹⁶

Također, podatak da je prije 1992. godine svakih pola sata saobraćao najveći autobus između Kaknja i Kraljeve Sutjeske kojeg su mještani zvali *dupljak*, i da je po riječima kazivačice uvijek bio popunjen do posljednjeg mjesta u oba pravca, a da danas dva puta u toku dana saobraća mali autobus na istoj liniji koji je uvijek gotovo sasvim prazan, govori o broju aktivnih stanovnika ovog mjesta.¹⁷

Prema popisima iz 1971., 1981., 1991., broj stanovnika ovog mjesta je u blagom padu i kreće se od 819 do 865 stanovnika. Udio muslimanskog

people away in search of education, employment and a livelihood.

*It was easier to earn your living working for a company. The money was more certain than on the land. There you depend on the weather, but this way you earn your money right away, then get to be something in the company, so everything began to go downhill. Especially after 31 August 1955, everything began to stagnate, to decline. It didn't happen all at once, but gradually. So before the war, in fact as long ago as about '74, we no longer had a butcher.*¹⁶

Though out-migration began in the 1970s, two facts vividly illustrate the state of affairs in the 1970s and 1980s as regards population density then and now. The primary school in Kraljeva Sutjeska (now named after Agustina Bessa Louis), which had a catchment area that included many of the surrounding villages, had about 800 pupils. The school now teaches grades I to IV, and has fewer than ten pupils. For grades V to VII, they have to go to the primary school in Poljani.¹⁷

Another fact attesting to the number of active residents of Kraljeva Sutjeska is that before 1992 a double-decker bus ran between Kakanj and Kraljeva Sutjeska every half an hour, and was always packed both ways according to informants; now, however, there is a twice-daily service only, with a minibus that is usually almost empty.¹⁸

The figures from the 1971, 1981 and 1991 population census reveal a slight decline in numbers, ranging from 819 to 865. The percentage of Muslims was in steadily decline, from 7.38% in 1971

¹⁵ Kazivač M. Š. (1953. g.), zapisala L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2008. god.

¹⁶ Kazivačica A. P. (1969. g.) zapisala L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2009. g.

U Sutješkom vjesniku br. 15 za listopad-rujan 2006. godine objavljen je članak pod naslovom: *Nova školska godina, U Kraljevoj Sutjesci nema više prvačića* koji objavljuje sljedeću informaciju: Početkom rujna u svim školama u našoj zemlji oglasila su se školska zvona. U Kraljevoj Sutjesci će se pamтити i po tome što u mjesnu školu nije upisan niti jedan prvačić?! Slutnje o mogućem skorom zatvaranju Osnovne škole Agustine Besse Louis u Kraljevoj Sutjesci, nažalost polako se i ostvaruju. ...

¹⁷ Kazivačica N. A. (1946. g.), zabilježila L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2008. godina.

¹⁶ Informant M. Š. (1953), recorded by L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2008

¹⁷ Informant A. P. (1969), recorded by L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2009.

Sutješki vjesnik no. 15, September-October 2006, published an article entitled "Nova školska godina, U Kraljevoj Sutjesci nema više prvačića," relating that "in early September the school bells rang in every school in our country. In Kraljeva Sutjeska, it will be remembered for the local school's having not one new pupil. Sadly, the fear that the Agustina Bessa Louis primary school in Kraljeva Sutjeska will soon close down is gradually becoming a reality."

¹⁸ Informant N. A. (1946), recorded by L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2008

stanovništva je u konstantnom padu i iznosio je od 7,38% 1971. godine do 5,28% 1991. godine, dok je katoličko stanovništvo konstantno u blagom porastu.¹⁸

Stanovništvo Kraljeve Sutjeske se već od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća kontinuirano iseljava, ali najznačajniji val iseljavanja dogodio se tokom rata u Bosni i Hercegovini od 1992.-1995. godine, posebno tokom sukoba između Hrvata i Bošnjaka u srednjoj Bosni nakon čega je uslijedio masovan talas iseljavanja. Ekonomska poslijeratna kriza krajem devedesetih godina prošlog stoljeća uzrokovala je drugi veliki talas iseljavanja koji se dogodio uglavnom prema prekomorskim zemljama. Stanovnici Kraljeve Sutjeske nerado govore o događajima koji su se zbili tokom rata. Stiče se dojam da nedavnu ratnu prošlost ljudi žele što prije zaboraviti. Kada se u razgovorima spominje taj period, upotrebljavaju se konstrukcije u govoru koje daju malo konkretnih podataka, npr. *bilo je tu svašta; naši su otišli dole; njemu su uzeli auto; ili mi smo bili u garaži*. Jasno je da se iza riječi *mi* ili *naši* kriju nacionalne odrednice i da se misli pod tim *mi Hrvati* ili *mi Bošnjaci*, ali čak ni to dodatno pojašnjenje ljudi nisu spremni naglas izgovoriti. Iako su se sukobi događali na lokalnoj razini među onima koji su se poznavali lično, ili su se susretali tokom života bez detaljnijih kontakata, kazivači govore neodređeno o svemu što se događalo u ovom periodu. Evidentno je da događaje, osobe, sporne situacije, mnogi nisu spremni identificirati i nazvati ih konkretnim imenom.

Raznovrsni su pogledi ljudi na uzroke iseljavanja. Prije svega riječ je o ratu i ratom podstaknutim nacionalnim identifikacijskim procesima, ali ne samo među onima koji su otišli potaknuti ratom nego i među onima koji su se iselili iz drugih razloga. Radi se o tome da se stvorila neka vrsta vještačke ugroženosti na nacionalnoj osnovi što je bio izgovor i opravdanje za napuštanje ognjišta. Ostali razlozi su uglavnom bili ekonomske i lične prirode. U toku ovih istraživanja, kada se Bosna i Hercegovina politički stabilizirala i kada postoji vremenski otklon od ratnih događanja, ljudi u prvi plan stavljaju ekonomske razloge kao prioritetne za iseljavanje, odnosno povratak stanovništva.¹⁹

¹⁸ hr.wikipedia.org/wiki/kraljeva_sutjeska, pristupljeno 9. augusta 2011.g.

¹⁹ Tako u komentaru broja 15 Sutješkog vjesnika autor između ostalog navodi sljedeće:... *Samo naime još rijetki vjeruju u povratak prognanih i izbjeglih i na njemu rade pa se*

to 5.28% in 1991, while the Catholic population rose slightly.¹⁹

Out-migration from Kraljeva Sutjeska had been going on since the 1970s, but the main wave of out-migration took place during the 1992-1995 war in Bosnia and Herzegovina, and in particular during the clash between Croats and Bosniacs in central Bosnia, which led to a huge exodus. The post-war economic crisis of the late 1990s provoked another major exodus, mainly to the Americas. The people of Kraljeva Sutjeska are reluctant to talk about what happened during the war; the impression gained is that people would like to put the recent past behind them as quickly as possible. When the war does come up in conversation, cryptic phrases are used such as “all sorts of things happened;” “our people left;” “they took his car;” or “we were in the garage.” Here “our” and “we” are obviously code for ethnic affiliation, shorthand for “we Croats” or “we Bosniacs,” but people were not willing to say so in so many words. Though the clashes were at the local level, between people who knew each other personally or had at least met, informants spoke in vague terms about what happened during that period. Clearly, many were unwilling to identify or name the events, persons and contentious situations of the war.

People have different views of the reasons for out-migration. The main one is the war, and the resulting emphasis on ethnic identification, but not only among those who left because of the war – it is also true of those who moved away for other reasons. A kind of artificially induced sense of ethnically-based vulnerability was the excuse or justification for leaving home. Other reasons were mainly of an economic or personal nature. During this research, when Bosnia and Herzegovina was becoming politically stable and the events of the war were receding into the past, people put economic reasons in first place to explain either out-migration or return.²⁰ It is well known that peo-

¹⁹ hr.wikipedia.org/wiki/kraljeva_sutjeska, accessed 9 August 2011

²⁰ In a commentary in issue no. 15 of *Sutješki vjesnik* the author writes: “Few of us still believe that refugees and displaced persons will return and are working to that end, and it really seems that these processes are long behind us. The usual conclusion is that those who wanted to return have done so, and that nobody is particularly helping or hindering people returning... Time has achieved what war-

Poznata je činjenica da su ljudi osnovni generator razvoja i prosperiteta određenog područja, kako ekonomskog tako i kulturološkog i demografskog. Razvoj i prosperitet su dominantni ondje gdje ima ljudi, i to mladih ljudi.

Danas u Kraljevoj Sutjesci živi oko 200 stanovnika, od čega je 27 Bošnjaka, a ostalo su Hrvati. Domicilne porodice Kraljeve Sutjeske su: Dusperi, Aždajići, Trgovčevići, Šaini, Rodići, Heganovići i Plaste. Stanovništvo je uglavnom starije i najbrojnije su porodice u kojima su sva djeca napustila Kraljevu Sutjesku. U nekim od ovih porodica nije ostao niko od mlađih potomaka. U Kraljevoj Sutjesci je npr. Mirko Trgovčević koji je u osmoj deceniji života i danas je jedini Trgovčević u Kraljevoj Sutjesci, mada u ovom mjestu ima još pet kuća ove porodice koje su prazne i to: Joze, Ivice, Vlade, Janje i Mije. (Čehajić, 2009: 161)

*To sve ode, nema, stariji ostaju, odoše nam djeca. A bilo nam je lijepo, znaš kako. Bilo nas puno tu sve, a sad ne mereš ni progovoriti dobro, nemaš s kim. Ja imam dva sina, oni su otišli u Kakanj, pa poslije jedan mi otiš'o u Ameriku i dvije šćeri mi otišle u Ameriku, i jedna mi je u Visokom.*²⁰

*Ja sam imala devetero djece. Jedan mi je sin poginuo u ratu, dva sina su mi ovdje, dvije kćeri u Americi, jedna kćer u Njemačkoj, jedan sin u Vodice, jedan sin u Karlovcu i kćer u Ivanić-Gradu.*²¹

Hrvatsko stanovništvo se iseljavalo u najvećem broju u Hrvatsku,²² potom u SAD, Kanadu i Australiju, a u manjem broju u evropske zemlje, osim Švedske i Danske. Bošnjaci su se kretali prema Kakanju, Visokom i Sarajevu, a nakon toga odredišta su im bila SAD i Kanada.

doista čini da su ti procesi odavno iza nas. Redovito se zaključuje da se vratio tko se htio vratiti, da taj povratak niti tko osobito pomaže niti tko osobito onemogućava.... Što nisu uspjeli ostrašćeni progonitelji ni u ratu ni u poraću niti uporni povratnici, uspjelo je samo vrijeme koje je svima u ovih 15 godina pomoglo da se naviknu na ovu novu stvarnost: ovdje bez prognanih, tamo bez zavičaja. Uspjela je dakako i ekonomska ne-politika naših brojnih vlasti i vlada koja je tako loša da i 11 godina poslije Dayton, BiH uporno tapka u mjestu... Srećko Bošnjak, Mi ovdje bez prognanih, oni tamo bez zavičaja, Sutješki vjesnik br 15, Kr. Sutjeska 2006. g.

²⁰ H. P. (1933. g.) Kraljeva Sutjeska, zabilježila L. Džeko 2009. g.

²¹ M. K. (1925. g.) Kraljeva Sutjeska, zabilježila L. Džeko 2008. g.

²² Malo podataka na terenu sam dobila o iseljavanju Hrvata iz Kraljeve Sutjeske u Hercegovinu. Nekoliko slučajeva sam evidentirala, ali podaci koje sam dobila iz posrednih izvora govore o većoj grupi ljudi iz župe Kraljeva Sutjeska koji žive danas u okolini Stoca. (Podatke dobila od kolege Samira Avdića.)

ple are the fundamental generator of development and prosperity, whether economic, cultural or demographic. Development and prosperity prevail where there are people – young people.

Kraljeva Sutjeska now has a population of about 200, 27 of whom are Bosniacs, and the rest Croats. The local Kraljeva Sutjeska families are the Dusper, Aždajić, Trgovčević, Šain, Rodić and Plasto families. It is a largely elderly population, consisting mainly of families all of whose children have left. Some families have no one from the younger generation. For example, Mirko Trgovčević, who is in his seventies, is now the last Trgovčević in Kraljeva Sutjeska, where there are another five houses belonging to the family: those of Jozo, Ivica, Vlado, Janja and Mijo. (Čehajić, 2009: 161)

*Everyone left, that's it, older people have stayed, our children have left. And it was so good, you know. There were lots of us, but now you can't say a word, there's no one to talk to. I have two sons, they went to Kakanj, then one went to America, and two of my two daughters went to America, and one is in Visoko.*²¹

*I had nine children. One of my sons was killed in the war; two are here, two daughters in America, one in Germany, one son in Vodice, one son in Karlovac and a daughter in Ivanić-Grad.*²²

Most of the Croats have gone to live in Croatia,²³ or in the USA, Canada and Australia, with a few in European countries, except for Sweden and Denmark. Bosniacs went to Kakanj, Visoko and Sarajevo, and after that their destinations were the USA and Canada.

time and post-war persecution and determined returnees could not; only these past 15 years have helped people to get used to this new reality: here without those who were forced to flee, or there without one's homeland. The economic non-policies of our many authorities and governments, which has been so poor that even 11 years after Dayton, BiH is still marking time, has certainly also played a part. Srećko Bošnjak, "Mi ovdje bez prognanih, oni tamo bez zavičaja," *Sutješki vjesnik* no. 15, Kr. Sutjeska 2006

²¹ H.P. (1933) Kraljeva Sutjeska, recorded by L. Džeko 2009

²² M.K. (1925) Kraljeva Sutjeska, recorded by L. Džeko 2008

²³ I obtained few details in the field about Croats leaving Kraljeva Sutjeska for Herzegovina. I recorded a few such cases, but the data obtained from indirect sources suggested that a sizeable group of people from Kraljeva Sutjeska parish are now living in the Stolac area. (Information provided by the colleague Samir Avdić.)

Etničke zajednice Hrvata Kraljeve Sutjeske u dijaspori, prema glasilima koja su aktivna danas,²³ u stalnom su kontaktu sa svojim krajem. Uspostavljena su glasila i kontakti putem kojih oni međusobno komuniciraju, ali na taj način oni su povezani i sa rodnim krajem i aktivni su u događanjima svog mjesta. Po riječima kazivača, gotovo istovremeno o nekim lokalnim sutješkim događajima informiraju se ljudi koji žive npr. u SAD-u i oni koji žive u Kraljevoj Sutjesci. Bošnjaci koji žive u iseljeništvu također prate događaje u mjestu putem ovog glasila.²⁴ Iseljenici veoma aktivno učestvuju posebno u humanitarnim akcijama koje su nekada i povod okupljanja i druženja u dalekim zemljama. U glasilima poput *Sutjškog vjesnika* piše se o ovima akcijama (*Akcija pomoći rodnom kraju, Veliko srce naših Australaca*), a u člancima se poimenično nabrajaju donatori.

Tokom proslavljanja vjerskih praznika i manifestacija Kraljeva Sutjeska dobiva sasvim drugačiji izgled. Prilikom održavanja tradicionalnog mevluda, koji se održava zadnjeg petka u mjesecu augustu, i dana sv. Ivana Krstitelja, koji je i patron župe Kraljeva Sutjeska i obilježava se 24. juna, ovo mjesto pohodi veliki broj posjetitelja, vjernika, koji su uglavnom sa lokalnog područja, iz okolnih sela i gradova. Prilikom održavanja mevluda u Kraljevoj Sutjesci evidentirano je da dolaze na mevlud svi Sutješćani koji žive u okolnim mjestima i gradovima. Sutjesku posjećuju ovom prilikom npr. Sutješćanke koje su se prije trideset godina udale i žive na priličnoj udaljenosti od Kraljeve Sutjeske. Također, obavezna je višednevna posjeta cijelih porodica koje su stalno nastanjene npr. u Kaknju, Zenici, Sarajevu ili Visokom.²⁵ Tokom istraživanja i boravka u Sutjesci u vrijeme održavanja mevluda evidentirani su slučajevi posjeta koje traju i dvadesetak dana u vrijeme održavanja mevluda.²⁶ Slična je situacija i kada se obilježava

To judge from the print and electronic media that are still active,²⁴ the Croat ethnic community from Kraljeva Sutjeska maintains steady contacts with the area. This and the other means by which they keep in touch with each other ensure that they maintain their links with their native land and are aware of events there. Informants relate that people living in the USA, for instance, know what is happening there almost as soon as those still living in Kraljeva Sutjeska. Bosniacs living abroad also consult this newsletter to find out what is going on there.²⁵ Migrants are actively involved in humanitarian actions in particular, which are also sometimes an opportunity for them to get together in distant countries. Publications such as *Sutjški vjesnik* write about these actions (Aid for the homeland, Our Australians' generosity), and list donors by name in these articles.

Kraljeva Sutjeska looks completely different during the religious festivals and events. Many people from the respective religious congregations, mainly from the surrounding villages and towns, come to celebrate the traditional mevlud on the last Friday in August and on 24 June, St John's Day – patron saint of Kraljeva Sutjeska parish. Every Sutjeska native living in surrounding villages and towns comes to the mevlud, including, for example, women who married away from Kraljeva Sutjeska thirty years ago and now live relatively far away. It is the rule for families now permanently based in, say, Kakanj, Zenica, Sarajevo or Visoko to stay for several days.²⁶ Visits have been recorded of as long as three weeks around the time the mevlud is held,²⁷ and much the same is true of those coming for St John the Baptist's Day. Everyone with any family connections

²³ Prije svega se misli na *Sutjški vjesnik*, ali i na mnoge internet portale koji su aktivni.

²⁴ B. Plasto koji živi u SAD-u redovno prati *Sutjški vjesnik* online i događaje koji su aktuelni.

²⁵ A. P. k oja živi u Kaknju sa mužem i troje djece, za vrijeme mevluda više dana sa cijelom porodicom provodi u Kraljevoj Sutjesci gdje živi njena svekrva i dočekuje goste, kuha, poslužuje sve posjetioce koji ih posjete prije i poslije mevluda. Također, u ovim prilikama žitelji Kraljeve Sutjeske primaju višednevne posjete rodbine i prijatelja.

²⁶ Sestra Z. P. svake godine otkako je postala udovica posjećuje Kraljevu Sutjesku i boravi kod sestre i dvadesetak dana kako bi joj pomogla oko priprema i kako bi prisustvovala mevludu ili druženju prije i poslije mevluda.

²⁴ The principal newspaper is *Sutjški vjesnik*, but there are also many active internet sites.

²⁵ B. Plasto, who lives in the USA, always reads *Sutjški vjesnik* on line and keeps up with current events.

²⁶ A. P., who lives in Kakanj with her husband and three children, spends several days with her entire family in Kraljeva Sutjeska, where her mother-in-law lives, welcoming guests, cooking and waiting on all those who visit before and after the mevlud. People in Kraljeva Sutjeska also have friends and relatives staying with them for several days.

²⁷ Ever since being widowed, Z.P.'s sister visits Kraljeva Sutjeska every year, spending three weeks with her sister helping her with preparations as well as to attend the mevlud and to get together with others before and after the mevlud.

dan sv. Ivana Krstitelja. Svi oni koji imaju bilo kakvu porodičnu povezanost sa ovim mjestom dolaze i iz udaljenijih mjesta u Bosni, pa čak i iz Hrvatske. Kada su vjerski praznici u pitanju situacija je drugačija. Posjećenost je velika, ali u tom periodu dolazi se u višednevne posjete uglavnom roditeljima ili čak samo u rodnu kuću. Veliki broj automobila i ljudi na ulici mijenjaju izgled ovog inače prilično pustog mjesta. Svi oni koji su u mogućnosti dolaze u mjesto rođenja u kojem posjećuju roditelje, bake i djedove (nane i dede). Tada žive veoma dinamičan društveni život koji obavezno uključuje veliki broj posjeta, sastajanja, telefonskih razgovora itd. Za ljude koji su u različitim kontekstima, u različitim razdobljima, i iz različitih političkih pobuda nazvani *radnicima na privremenom radu u inozemstvu, gastarbajterima, egzilantima, emigracijom i dijasporom*, razumljiva je njihova povezanost sa zemljom, odnosno mjestom porijekla, koje je često i mjesto kojemu se ne samo redovito vraćaju, nego u kojem trajno kultiviraju svoje najznačajnije emocionalne i socijalne, a ponekad i političke veze, (Povrzanović Frykman, 2005: 3)

Prisutna je i određena vrsta ekonomske ovisnosti onih koji su ostali da žive u mjestu i koji na svaki način žele pružiti gostoprimstvo, uložiti vrijeme i trud kako bi posjete iseljenika bile što sadržajnije i na taj način se "odužiti" za materijalnu pomoć koju primaju iz inostranstva.

*Djeca nam dođu i stalno komuniciramo telefonom, a oni nam i jako puno pomažu. Mi ne bi mogli živiti da nije djece. Mislim živilo bi se, žive ljudi, al' kako žive, znaju oni. Mi sebi možemo priuštiti i auto imamo, i kuća mi je topla, mi ne znamo koliko smo sretni, kuću imam, imam toplu vodu, imam sve što mi treba zahvaljujući djeci. Šta bi mi sebi mogli priuštiti kad on ima penziju manju od 300 KM?!*²⁷

Prilikom proslavljanja Božića, Uskrsa, Ramanskog i Kurban-bajrama gotovo da nema niti jedne kuće u Kraljevoj Sutjesci u kojoj u to vrijeme ne boravi neko od članova porodice koji žive izvan mjesta rođenja. Na taj način potvrđuje se njihovo članstvo i pripadnost određenoj zajednici. Također je to način samopotvrđivanja identiteta kroz njegovanje svijesti o pripadnosti određenom mjestu, određenom običajno-religijskom ritualu i

with the village comes from far and wide in Bosnia, and even from Croatia. Things are different in the case of religious festivals: many people come then too, but usually to spend several days with their parents or simply to visit their place of birth. The streets are full of cars and people, completely altering the appearance of this usually somewhat deserted place. All who is in a position to do so come to their native village to visit their parents and grandparents, and the place is buzzing with visits, meetings, telephone conversations and so on. It is understandable that people who have been known at various times and in various contexts, and against different political backgrounds, as temporary foreign workers, gastarbeiter, exiles, emigrés, migrants or the diaspora, should wish to preserve their links with their country and place of birth, where they not only return at regular intervals, but also cultivate their most significant emotional, social and sometimes political connections. (Povrzanović Frykman, 2005: 3)

There is also a certain economic reliance on the part of those who still live there, and who make every effort to provide hospitality, investing time and effort in making their visitors' stay as rewarding as possible as a means of "reimbursement" for the aid they receive from abroad.

*Our children come and they keep in touch by phone all the time, and they help us a lot. We couldn't survive without the children. I mean, we'd survive, people do, but they know what kind of life it is. We can afford things, we have a car, the house is warm, we don't know how lucky we are, I have a house, I have hot water, I have all I need thanks to my children. What could we afford when his pension is less than 300 KM.*²⁸

At Christmas, Easter, and Ramadan and Kurban Bajram [Eid al Fitr and Eid al Adha] there is scarcely a house in Kraljeva Sutjeska without at least one member of the family who is now living elsewhere and come to stay for the holiday. This is a way of affirming their membership of a certain community, and of asserting their identity by maintaining their sense of belonging to a certain place, certain customary and religious rituals, and a certain culture. Culture, tradition and customs often find physical expression in a specific place

²⁷ N. A. (1946. g.) Kraljeva Sutjeska, zabilježila L. Džeko 2009. g.

²⁸ N.A. (1946) Kraljeva Sutjeska, recorded by L. Džeko, 2009

određenoj kulturi. Kultura, tradicija i običaji su veoma često materijalizirani određenim mjestom ili predmetima koje ovi ljudi ne mogu ostvariti u potpunosti u mjestima u kojima danas žive. Pri tome se misli na doživljaj praznika u domu u kojem je neko rođen i odrastao, gdje je okružen predmetima za koje ga vezuju lijepe uspomene, konzumiranju hrane koju je po tradicionalnom receptu pripremila majka i na kraju, kao najvažnije, potreba da se provede praznik sa roditeljima. Sa druge strane, posjete, uglavnom djece i unučadi, imaju poseban značaj i za one koji još uvijek žive u mjestu. Prilikom posjeta kućni prostor oživi, običaji koji prate praznike provode se u punom obliku. Tako npr. porodice u kojima se očekuje dolazak djece za Božić pripremaju kuću i okućnicu na način kako su to radili ranije dok je cijela porodica bila na okupu.

Kuću sam prvo temeljito očistila. Izvana sam okitila i pripremila sam sva svečana jela koja sam i prije spremala. Prvo gibanicu. To je tradicionalno, slatko božićno jelo koje sam uvijek spremala, a koje ne spremam kada mi ne dolaze djeca. To se listovi kao za pitu prave, al' se oni ne peku u rerni nego na ploči šporeta, to se skroz ispeče. Ranije pripremi kore. Ona se pripremi za Badnju večer: Sastoji se od listova pečenih koji se kvase u toploj vodi i redaju se u tepsiju. A ovamo se pripremi fila: puno oraha i šećera. To se pravi bogato. Ranije bi stavila 1 kg oraha i 1 kg šećera. To se posloži i to se jede na Badnje večer, i posni kupus, on je bez masnoće ikakve, i grah. Pravi se pogača isto beskvasna i režu se kore, to se tako zove. Tanke se šnitice tog kruha režu i preliju se grahom i bijelim lukom i samo malo ulja. To sam pravila za Badnju večer da znaju da su došli kući, a za Božić sve najbolje i najkvalitetnije isto radi njih.²⁸

Međutim, ljudi koji žive u domaćinstvima gdje djeca nisu u mogućnosti doći za Božić ili Uskrs praznike dočekuju u prilično ravnodušnom i letargičnom raspoloženju. Primjera radi u porodicama gdje su djeca otišla iz Sutjeske dešava se da se ne oboji ni jedno jaje za Uskrs, dok se u tim istim porodicama bojilo u prosjeku 150 jaja svake godine. Također, tek nakon pet godina prvi put se u nekim kućama okitila okućnica božićnim ukrasima jer majka čija su djeca izvan doma nije imala volje da ukrasi kuću i okućnicu. Posebno je bio težak period

or in certain things which cannot be fully achieved where they are now living: the experience of holidays in the home where they were born and grew up, where they are surrounded by objects that evoke happy memories and eat meals prepared by their mother using traditional recipes, and last but not least, the need to spend the holidays with their parents. Then again, visits from their children and grandchildren are particularly meaningful for those who are still living in their home town. The house comes to life, and the customs associated with each holiday or festival are honoured in full. For example, families looking forward to their children's arrival in the run-up to Christmas make the house and garden or yard ready as they used to when the entire family was living there.

First I'd give the house a thorough clean. I'd put up the decorations and get all the special food ready that I used to. First, gibanica. That's traditional sweet Christmas dish that I always used to make, but I don't make it if the children aren't coming. You make sheets of [fillo] pastry as if for pita, but you don't bake it in the oven, you cook it on the stove. First I prepare kore. That's for Christmas Eve. It consists of baked sheets soaked in hot water and layered in a baking dish. And here we make the filling: lots of walnuts and sugar. It's really rich. I used to use a kilo of walnuts and a kilo of sugar. You layer them and eat it on Christmas Eve, and fat-free cabbage, no fat of any kind, and beans. You make unleavened bread and cut the kore, that's what it's called. You serve thin slices of that bread topped with beans and garlic, and just a little oil. I made that for Christmas Eve so they'd know they were home, but for Christmas only the best, for them.²⁹

People living in households where the children are unable to come for Christmas or Easter, however, pay little attention to these holidays. For instance, families whose children have left Sutjeska may not even bother to colour a single egg for Easter, though these same families used to colour 150 a year on average. Again, some houses have put up Christmas decorations for the first time in five years, because a mother whose children are living away lacked the will to do so. It was especially hard to get used to these new family circumstances

²⁸ Kazivačica N. A. (1946. g.), zabilježila L. Džeko u Kraljevom Sutjeski 2009. godine

²⁹ N.A. (1946), recorded by L. Džeko in Kraljeva Sutjeska, 2009

prilagođavanja novim porodičnim prilikama koje niko nije želio i koje su nametnute okolnostima.

Mi smo gradili život za svoju djecu. Mi imamo zemlju dole, to se zove Gvardijanov luka, od Haljinića prema Sutjeski. Mi smo tu zemlju mogli prodat, ma kakvo more, ma kakvo ti šta. Ljudi iz sela sa brda su bili po Njemačkoj i oni su željeli u tom prodolju kuće da prave. Mi smo mogli tu zemlju u parcelama prodat po što smo htjeli. Ja to nisam pomišljala jer sam imala troje djece. Uvijek sam zamišljala – sinu ćemo ovdje kat, mi dok smo ovdje, a poslije njemu ostaje kuća. Dobro smo živjeli, imali smo puno, pa ćemo pomoći kćerima da naprave kuće tu, da smo svi tu i uvijek smo tako zamišljali. Međutim, djeca su otišla bez ičega i to je sad sve nikakva vrijednost. Mi to sad ne možemo ni pomisliti da prodamo, niko nema apsolutno interesa da bi to sad kupio...

Kad su naša djeca otišla, otišli su i drugi mladi, a ko nije otišao, šta će sa mnom pričati, svako traži svoju generaciju. Kuća je bila prazna, ja godinama nisam ništa pripremala ni kiti, al' vrijeme liječi sve rane pa postane ti to normalno, navikneš se...

Kada je u pitanju bošnjačka zajednica u Kraljevoj Sutjesci, iako danas u prilično malom broju, ona pokazuje određene inicijative u pogledu oživljavanja mjesta. Jedna od aktivnosti koje su poduzete je obavljanje teravih-namaza u sutješkoj džamiji, a i tokom cijelog mjeseca ramazana organiziraju se određeni sadržaji za stanovnike Sutjeske i okolnih sela.²⁹ Podstiču se mladi da obavljaju šerijatska vjerska vjenčanja u sutješkoj džamiji i već su evidentirani neki pozitivni pomaci u tom smislu. U posljednjim godinama čak se obavljaju šerijatska vjerska vjenčanja nekih parova iz Sarajeva koji žele nešto drugačiji ugođaj i atmosferu nego što je uobičajeno.

Tokom istraživanja evidentirano je da svi Sutješćani pokazuju neku vrstu otpora prema brakovima koji su se sklopili u inostranstvu između njihove djece i unučadi i "stranaca". Najnepoželjnija situacija je kada je u pitanju izabranik ili izabranica koji ne pripadaju istom jezičkom području. Roditelji iskazuju zadovoljstvo kada im djeca u

that nobody wanted, but which were imposed on them by external circumstances.

We made a life for our children. We have land further down, it's called Gvardijanov luka, on the Sutjeska side of Haljinići. We could have sold it, but we wouldn't do that, come what may. People from a village in the hills had been in Germany and they wanted to build a house down there. We could have divided the land into plots and sold it for whatever we wanted. I never even thought of it, because I had three children. I always thought we'd have a place, as long as we're here, and then we'd leave our son the house. We lived well, we had plenty, we'd help our daughters to build houses there, so we would all be there; that's what we always thought. But the children left with nothing, and now it's worth nothing. We can't even think of selling when nobody has the slightest interest in buying...

When our children left, other young people left too, and as for those who didn't leave, what would they talk to me about, everyone wants his own generation. The house was empty, I didn't make anything or put up decorations for years, but time heals all wounds, it all comes to seem normal and you get used to it...

Though the Bosniac community in Kraljeva Sutjeska is quite small, they are taking some steps to revive the place. One of the things they have done is to perform *tarawih* prayers³⁰ in the mosque in Sutjeska, and all through the month of Ramadan various events are held for the people of Sutjeska and the surrounding villages. Young people are encouraged to have sharia marriages in the Sutjeska mosque, and some positive moves towards this have already been observed. Recently some couples from Sarajevo who want a rather different experience and atmosphere from the usual [civil ceremony] are even having sharia marriages.

During the field research, it was found that everyone in Sutjeska felt some kind of opposition to marriages abroad between their children or grandchildren and "foreigners." This was particularly true when the chosen partner was not of the same mother tongue. Parents are pleased when

²⁹ Teravih-namaz koji se obavlja u toku mjeseca ramazana Islamska vjerska zajednica u BiH organizira u pojedinim džematima. Iako ovaj džemat nije veliki po broju vjernika, obavljanje namaza u ovoj džamiji se organizira u cilju oživljavanja džamije i samog mjesta.

³⁰ Extra congregational prayers performed at night during Ramadan. The Islamic Community of BiH arranges for these prayers to be performed in various congregations. Though this is not a large congregation, the prayers are performed to bring life back to the mosque and to the village itself.

iseljeništvu sklope brak sa našim, jer, kako ističu, razlike u načinu življenja su izrazite.

Bila je ona sa Amerikancom, sreća pa je ostavi. Pazili se k'o prijatelji sa zetovim roditeljima, i ja kad sam išla ovaj što je sad zet dječak bio. Dvojicu ima ona sinova, ovaj što je naš zet lijep ko slika. I eto nju ostavio taj Amerikanac otiš'o na školovanje i 'fala Bogu rekoh, ona je kasnije taman eto zaljubila se u svog sadašnjeg muža, našeg čovjeka.³⁰

Recimo moja snaha je Slavonka iz Đakova i recimo sad moja kćerka i moja snaha to su dva pojma. Ne što je ona moja snaha. Ja imam jednog sina i ja volim svoju snahu. Moja kćerka kaže da smo mi u drugom okruženju rasli i da ne očekujem od nje ono što očekujem od svoje kćeri. Njoj nije ništa djeci kupit komplet od 10 autića noćas, ujutro u smeće se to baca. Ja sticajem okolnosti mogu njenu obuću nosit, novih cipela i čizama ja ne znam koliko ona meni toga dadne, ako ja to ne uzmem, ona će to bacit...³¹

Može se reći da stanovnici Kraljeve Sutjeske pokazuju veliku privrženost i povezanost sa rodним krajem. Ona je posebno izražena prilikom vjerskih ili porodičnih praznika kada se vraćaju i dolaze u velikom broju. U razgovorima sa ljudima, svi oni koji su u srednjim godinama napustili ovaj kraj pokazuju čvrstu namjeru da se vrate nakon što zadovolje egzistencijalne potrebe.

Kome je nafaka, on će i doć'. Mog djevera vuće, on bi se vratio. Kakva god je akcija u Sutjesci i on hoće da učestvuje. On neće da se odrekne ovog kraja, on uživa u tome. On na internetu sve vidi šta se događa. ...

Koliko god to izgledalo jednostavno, povratak u Bosnu i Hercegovinu, nakon deset, petnaest ili više godina provedenih negdje drugdje, nosi niz problema sa sobom. U biti, radi se o još jednoj novoj migraciji i adaptiranju. (Halilović, 2006: 211)

Pripadnici mlađe generacije, odnosno one generacije koja se iselila u mlađim, dvadesetim ili tridesetim godinama, ne iskazuju takve namjere, što ne znači da se potreba za povratkom na rodnu grudu neće pojaviti. Razmišljanja o povratku su uglavnom određena i stepenom uspješnosti iseljenih osoba i svi oni koji "teško" rade da bi ostvarili egzistenciju donekle idealiziraju ekonomsku i političku situaciju u Bosni i Hercegovini. Oni koji

their children living abroad marry "one of ours," because of the different lifestyle.

She was with an American, luckily he left her. We made friends with the son-in-law's parents, and when I went the one who is now our son-in-law was a boy. They have two sons, the one who is our son-in-law is as handsome as a picture. So that American left her to go to school and I said thank God, later she fell in love with her present husband, one of ours.³¹

Take my daughter-in-law, she's Slavonian, from Đakovo, and my daughter and my daughter-in-law, that's two different things. Not because she's my daughter-in-law. I have one son and I love my daughter-in-law. My daughter says that we grew up in a different environment and I shouldn't expect from her what I expect from my daughter. It's nothing for her to buy the children a complete set of ten toy cars one evening and to throw it out with the garbage in the morning. It happens that I have the same shoe size as her, I don't know how many pairs of new shoes and boots she's given me, if I don't take them she'd throw them out.³²

The people of Kraljeva Sutjeska display great affection and attachment to their native region, particularly during religious or family holidays, when they return in large numbers. When talking to people, everyone who left the area when already in the prime of life expressed the firm intention of returning as soon as they could be sure of meeting their existential needs.

Whoever has nafaqa [means of support] will come. My brother-in-law would return. Whatever's going on in Sutjeska, he wants to take part. He won't give up this part of the world, he loves it. He sees everything that's going on on the internet.

However simple it may appear, returning to Bosnia and Herzegovina after ten, fifteen or more years elsewhere has its problems. In effect, it is yet another migration and process of adaptation. (Halilović, 2006: 211) The younger generation, those who left when they were in their twenties or thirties, do not express the same intentions, which means that the need to return to the bosom of their family is not there. Thinking about returning is related to how successful they have been abroad; all those

³⁰ H. P. (1935. g.), zabilježila L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2009. g.

³¹ N. A (1946. g.), zabilježila L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2009. g.

³¹ H. P. (1935), recorded by L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2009

³² N. A (1946), recorded by L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2009

iskazuju želju da se vrate veoma su energični u tom izjašnjavanju o povratku. Međutim, realna situacija je drugačija i vjerovatno povratak neće biti ostvariv. Prije svega tu je povezanost sa djecom jer kada su djeca ukorijenjena u novo društvo i roditelji koji su djelomično ukorijenjeni teško će napustiti *novu domovinu*. Tako jedna od kazivačica kaže kako njen sin koji je blizu ostvarivanja prava na umirovljenje namjerava da se vrati, dok ona misli da snaha neće željeti napustiti djecu i vratiti se u Bosnu i Hercegovinu. Sa druge strane, mlada generacija ljudi koji nisu porodični niti su ekonomski život započeli u Sutjesci ne pokazuje nikakav interes za povratak.

Moja djeca apsolutno nemaju više interesa za povratak. Ova najstarija kćerka kad je došla iz Kanade kaže: "Mama, vi ste mi Sutjeska, ti i tata ste mi Sutjeska. Vas kad ne bude ja više nikad neću doći". To je rekla prvi put kad mi je došla. A vrijeme liječi sve rane i u svemu. I ovo dvoje u Zagrebu. Mi smo fino ovdje živjeli al' je njima daleko bolje u Zagrebu nego i što smo živjeli do rata mi ovdje. Mi smo živjeli dobro fizički, imali smo hranu, imali smo kuću komfornu, imali smo ovo i ono u materijalnom pogledu, al' nismo ništa drugo imali. Međutim, veliki grad pruža velike mogućnosti pa zato i ne razmišljaju o povratku u Sutjesku...

Ono što dijasporu čini dijasporom, to jest specifičnom, deterritorijaliziranim društvenom zajednicom jeste postojanje osjećaja kolektivnog identiteta baziranog na zajedničkoj viziji, sjećanju ili mitu o domovini, te aktivna veza članova iseljeničke zajednice sa zemljom porijekla, zavičajem i kulturom. Dijaspore je, dakle, bazirana na formalnim i neformalnim vezama ljudi koji dijele subjektivni osjećaj pripadnosti, to jest spomenute karakteristike kolektivnog identiteta, često konkretiziranog u praksi raznim društvenim aktivnostima. Zajednička prošlost, kolektivni osjećaj pripadnosti te kolektivni identitet bazirani su kako na socijalnoj stvarnosti, tako i na imaginarnom osjećaju pripadnosti jednom narodu ili jednoj zemlji. (Halilović, 2006: 196)

Ljudi ovog kraja pokazuju svijest o pripadanju grupi kroz organizirane vjerske, društvene, političke i kulturne izraze vidljive i u zemlji života i u zemlji porijekla, dakle i u aktuelnoj i u domovini rođenja. Nacionalna diferenciranost u mjestu porijekla iseljenika, koje su oni duboko svjesni

who struggle to achieve a decent lifestyle see the economic and political situation in Bosnia and Herzegovina through rose-tinted glasses. Those who want to return make their wishes very clear, but the reality is different, and it will probably be impossible for them to return. The main reason is their attachment to their children, who have put down roots in a new society, and even parents who have tentatively put down roots find it hard to leave their *new homeland*. One informant said her son, who is nearing retirement age, intends to return, but she thinks her daughter-in-law will not want to leave her children and come back to Bosnia and Herzegovina. The younger generation, those who were too young to begin to earn their living and found a family in Sutjeska, have no intention of returning.

My children have absolutely no interest in returning any more. My eldest daughter, when she came from Canada, said: "Mum, you are Sutjeska for me, you and Dad. When you are gone, I shan't come here any more." She said that the first time she came. But time heals all wounds. And these two in Zagreb: we lived well here, but it's much better for them in Zagreb than it was for us here before the war. We lived well physically, we had enough to eat, we had a comfortable home, we had this and that in the material sense, but we had nothing else. But a big city provides plenty of opportunities, so they don't think about returning to Sutjeska.

What makes a diaspora a diaspora, a specific deterritorialized community, is the presence of a sense of collective identity based on a common vision, memory or myth of the homeland, and on the members of the migrant community's maintaining active links with their country of origin, homeland and culture. A diaspora is thus based on formal and informal bonds between people who share a subjective feeling of belonging, of collective identity as just defined, often given concrete form in practice in various social activities. A shared past, collective sense of belonging and collective identity are based both on social reality and on the imaginary sense of belonging to a certain people or country. (Halilović, 2006: 196)

People from this area manifest their awareness of belonging to a group through organized religious, social, political and cultural expressions, visible both in the country where they are living and their country of origin – in their present homeland and

i koja je postojala i kada su se oni iseljavali, još više učvršćuje potrebu ovih ljudi da javno pokažu pripadnost zajednici i da kroz posjete i često dolazanje u rodno mjesto na izvjestan način podrže pripadnike svoje nacionalne zajednice koji su ostali u rodnom mjestu. Oni to smatraju čak nekom vrstom duga prema rodnom kraju i narodu iz kojeg potiču. Veoma je prisutna svijest o značaju ovog mjesta kroz historiju kod njegovih stanovnika. Hrvatsko, katoličko stanovništvo ima veoma specifičan odnos privrženosti crkvi i samostanu u Kraljevoj Sutjesci koji je na svaki način centar vjerskog i društvenog života ovog kraja i na izvjestan način predstavlja simbol vjerskog i nacionalnog života Hrvata katolika u Srednjoj Bosni. Sa druge strane, Bošnjaci također daju veliki značaj i važnost džamiji koja se nalazi u Kraljevoj Sutjesci koja je najstarija džamija u Bosni i Hercegovini i na izvjestan način predstavlja jedan od simbola za vjernike muslimane. Veliki broj iseljenika iz Kraljeve Sutjeske nastoji redovno povezivati mjesto u kojem trenutno žive i mjesto u kojem su se rodili te ostvaruju različite vrste interesa u oba ova mjesta. Ovi interesi su različitog karaktera i iskustva pokazuju da emocionalni interesi kroz koje se ogledaju iskustva sadašnjeg i ranijeg života, povezanost sa rodbinom i prijateljima, ekonomski interesi kao što je mogućnost zapošljavanja i obrazovanja, nacionalni, vjerski, pa čak i politički interesi u mnogome utiču na artikuliranje odnosa i aktivnosti koje su danas veoma intenzivne na relaciji Kraljeva Sutjeska – iseljenici.

Zaključak

U devedesetim godinama dvadesetog stoljeća u Bosni i Hercegovini počinje razdoblje intenzivnih migracija stanovništva. U radu su predstavljene posljedice iseljavanja stanovništva Kraljeve Sutjeske, koje se iseljavalo od 1992. godine pa do danas. Hrvati i Bošnjaci koji još uvijek žive u Kraljevoj Sutjesci predstavljaju otprilike četvrtinu prijeratnog broja stanovnika. Proslava vjerskih praznika, Božića, Uskrsa, Ramazanskog i Kurban-bajrama, te vjerskih manifestacija poput dana Ivana Krstitelja i učenja tradicionalnog mevluda koje imaju i vjerski ali i društveni karakter, prilika je da se iseljenici okupe i pokažu pripadnost zajednici. To su razdoblja kada

the land of their birth. Ethno-national differences in their place of origin, of which they are deeply aware and which were present when they moved away, further reinforce their need openly to demonstrate their affiliation to a community and, by frequent visits to their place of birth, to offer some support to the members of their ethno-national group who are still living there. They even regard it as a kind of debt to their place of birth and to the ethnic group to which they belong. There is a strong awareness among its residents of the historical importance of Kraljeva Sutjeska. The Croats/Catholics have a very specific form of attachment to the church and monastery there, which is the focal point of the village's religious and cultural life and, in a way, a symbol of the religious and national life of Croats/Catholics in Central Bosnia. Bosniacs, for their part, accord great importance to the mosque in Kraljeva Sutjeska, the oldest in Bosnia and Herzegovina and in some sense a symbol for Muslims. Many people who have moved away from Kraljeva Sutjeska try to maintain their connections with the place they are living in and the place where they were born by having interests of various kinds in both places. These interests vary in nature, and experience has shown that the emotional interests, in the form of their past and present experiences, bonds with their relatives and friends, economic interests such as job or education opportunities, ethno-national, religious and even political interests have a major impact on the articulation of the intense relations and activities between Kraljeva Sutjeska and those who left.

Conclusion

The 1990s saw the start of a great wave of out-migration from Bosnia and Herzegovina. This paper sets out the effects of out-migration on the people of Kraljeva Sutjeska who began leaving in 1992. The Croats and Bosniacs still living in Kraljeva Sutjeska constitute about a quarter of the pre-war population. Religious holidays – Christmas and Easter, Ramadan and Kurban Bajram [‘Eid] – and religious events such as St John the Baptist's Day or the traditional mevlud, which are both religious and social in nature, are opportunities for those who left to come together and demonstrate their affiliation to their community. At these times, the

ovo mjesto živi punim intenzitetom, javni život, ali i obiteljski, privatni životi poprimaju drugi sadržaj. Praznici dobiju značaj i mjesto kakav su imali nekad prije iseljavanja nekih članova obitelji. Također, razmatrana su razmišljanja o povratku iseljenih u Kraljevu Sutjesku, kako onih koji danas žive u ovom mjestu tako i onih koji su se iselili. Iako pokazuju veliku privrženost rodnom kraju, nije vidljiva bilo kakva tendencija povratka iseljenika koji žive izvan Kraljeve Sutjeske. Za eventualni povratak iseljenog stanovništva nije ispunjen nijedan preduvjet ni u političkom ni u ekonomskom smislu.

place comes alive, and both public and private, family life assume different forms. Holidays regain the significance they once had, before some members of the family moved away. Thoughts of returning to Kraljeva Sutjeska, among both those who moved away and those who remained, were also considered. Though the former show great attachment to their place of birth, there are no visible signs of any trend towards returning to Kraljeva Sutjeska. None of the political or economic conditions that would make it possible for them to return has been achieved.

Literatura / Bibliography

- Agić, Senad. 2005. *Imigracija i asimilacija, iskustvo bosanskih muslimana u Čikagu*. Sarajevo: El-Kalem.
- Andelić, Pavao. 2004. *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Benić, Bono. 2003. *Ljetopis sutješkog samostana*. Sarajevo, Zagreb: Synopsis.
- Cvitković, Ivan. 1991. *Rječnik religijskih pojmova*. Sarajevo: Izdavač dr. Ivan Cvitković, Trg Pere Kosorića 22, Sarajevo.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2010. "Bosansko – hrvatski migranti u Münchenu". Zagreb: *Hrvatski iseljenički zbornik za 2011. godinu*: 122-135.
- Čehajić, Raif. 2009. *Čitanje porodičnog stabla (Stare kakanjske porodice)*. Kakanj: JU Gradska biblioteka Kakanj.
- Duvnjak, Stjepan. 2010. "Kraljeva Sutjeska u i poslije rata u BiH 1992-1995. g.". Kraljeva Sutjeska – Sarajevo: *Zbornik radova Stoljeća Kraljeve Sutjeske*: 405-411.
- Filipović, Milenko. 1949. *Život i običaji narodni u visočkoj nahiji*. Beograd: SANU.
- Grbić, Jadranka. 1994. *Identitet, jezik i razvoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Halilović, Hariz. 2006. "Bosanskohercegovačka dijaspora u vrtlogu globalnih migracija: izazovi i šanse za Bosnu i Hercegovinu". Sarajevo: *Pregled, časopis za društvena pitanja* 3: 193-221.
- Malcolm, Noel. 1995. *Povijest Bosne*. Sarajevo, Zagreb: Erasmus.
- Petrović, Nebojša. 2011. *Elementi međukulturalne psihologije*. Beograd: Srpski geneaološki centar.
- Povrzanović Frykman, Maja. 2005. "Ovdje, tamo i između: transnacionalne veze u muzeju" (u rukopisu). *Referat sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Zemaljskom muzeju BiH u Sarajevu 2005. godine*.
- Povrzanović Frykman, Maja. 2001. "Povezati mjesta, izdržati udaljenost: iskustva i implikacije transmigrantskih putovanja". Zagreb: *Narodna umjetnost* 38/2: 11-31.
- Vrgoč, Mijo. 2010. "Kraljeva Sutjeska – samostan i župa u 17. i 18. stoljeću prema objavljenim službenim izvješćima". Kraljeva Sutjeska – Sarajevo: *Zbornik radova Stoljeća Kraljeve Sutjeske*: 185-200.
- Žabčić Mesarić, Rebeka; Kaselj Perić, Marina; Vrbanc, Magdalena. 2010. "Transnacionalno iskustvo: priča iz New Yorka". Zagreb: *Etnološka istraživanja* 15: 247-265.

Izvori / Sources

- Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604.*, sv. 1-2, obradio Adem Handžić, Sarajevo, 2000. g.
- Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1880. g.
- Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885. godine*, Sarajevo. 1886. g.